

УДК 341.76:929 Бејли В.
327(497.1)”1944”

doi 10.46793/LZ-LIV2.059M

ОРИГИНАЛАН НАУЧНИ РАД

Примљен: 05. 08. 2024.

Прихваћен: 08. 09. 2024.

Др Ратомир Миликић*

Научни саветник

Институт за савремену историју, Београд

Др Миомир Гаталовић**

Научни сарадник

Институт за савремену историју, Београд

БЕЈЛИ ПОСЛЕДЊИ ПУТ МЕЂУ СРБИМА – ПОСЕТА НИШУ ДЕЦЕМБРА 1944. ГОДИНЕ И ЊЕНЕ ПОСЛЕДИЦЕ

Апстракт: У раду се разматра до сада непозната посматрачка мисија (уједно и његова последња у Југославији) британског пуковника СОЕ Вилијама Бејлија. Циљ мисије била је заштита британских интереса кроз сагледавање стања након завршетка ратних операција у рударском комплексу Трепча, на простору Косова и Метохије. Рудник олова и цинка Трепча био је у већинском власништву британске компаније *Трепча мајнс лимитед*. Чланови мисије су због непредвиђених околности дошли само до Ниша, где су након посете граду били стављени у притвор и одакле су их нове власти протерале назад у Бугарску, под претњом хапшења. Та кратка посета ипак је била довољна да остане сведочанство о приликама у Јужној Србији и посебно у Нишу у недељама по ослобођењу. Документи који су коришћени у раду претежно се чувају у Националном архиву Велике Британије у Лондону (The National Archives - TNA).

Кључне речи: Трепча, Вилијам Бејли, Јосип Броз Тито, Ниш, Југославија, Косово и Метохија

*

Ни данас, када је прошло већ осамдесет година откако је територија Србије ослобођена од немачких и других окупатора, није сакупљено више аутентичних сведочења о томе како су стварно изгледали ти дани. Из званичних верзија, које су деценијама једине биле представљане у јавности, неретко и екранизоване, не можемо сагледати целовиту слику. Такође, у то време се пажња првенствено обраћала на партизански војни пут, а не и на прилике у ослобођеним градовима, осим у оној мери у којима

* rasamilikic@gmail.com

** gatalovic@gmail.com

су се органи нове Југославије тиме бавили, кроз обавештајне и сличне делатности у потреби да се “заштити народ“ односно нови режим.¹

Утолико је драгоцене једно до сада недовољно познато сведочење о приликама у Нишу кратко време по ослобођењу града, 2. децембра 1944. године. То је сведочење пуковника СОЕ Вилијама Бејлија (*William Bailey*), изузетног познаваоца и предратних и ратних прилика у Краљевини Југославији, човека који је пред рат водио агентурну мрежу Велике Британије у Краљевини, а током рата био војни представник британске Владе при Југословенској војсци у отаџбини. Он је добио инструкције да посети ослобођене крајеве Србије и да сагледа у каквом је стању након ослобођења најважнија британска инвестиција у предратној Краљевини, рудник Трепча код Косовске Митровице.²

Рудник Трепча је отворен 1930. године као заједничка концесија британске и југословенске стране, оличена у компанији *Трепча мајнс лимитид*. До почетка рата сам рудник и производња руде развијали су се великом брзином.³ У предвечерје Другог светског рата у Европи, међу рударским инжењерима се нашао и Вилијам Бејли, који је још у Првом светском рату у Грчкој обављао

¹ Како је већина британских савезничких мисија при ЈВуО била повучена око маја месеца 1944. године, у Србији су остали само официри војске САД који су до краја 1944. године били уз ЈВуО – чланови мисија *Ренџер* и *Халијард*. Одатле је научној јавности познато сведочење једног младог официра САД који је сведочио о страхотама грађанског рата на простору Србије крајем лета и почетком септембра 1944. године. Преостала сведочења ван граница ових простора се могу разврстати у две групе: једну чине сведочења припадника британских мисија при партизанском покрету, а другу сведочења дојучерашњих противника, а од септембра 1944. године савезника – припадника бугарске војске која се као окупатор затекла на тлу Србије. За британске чланове посматрачких мисија је важило правило да суштински нису имали слободу слободног кретања, а посебно не слободу комуникације са цивилима и војницима на терену без партизанске пратње и контроле. Самим тим је и њихова могућа опсервација била и више него лимитирана. Бугарска сведочења су опет била ограничена бугарском улогом током рата, али и преласком у табор СССР, где слобода јавне речи и није била посебно развијана.

Видети ближе у: Momčilo Pavlović, “Očevidad građanskog rata“ *Istorija 20. veka 1/2007*, str.167-184, као и: Борис Томанић, *Преокрет: Југославија и Бугарска у завршној фази Другог светског рата*, ИСИ, Катена Мунди, Београд, 2023.

² Ближе о питању рударског комплекса Трепча у завршници и након краја Другог светског рата у Југославији, видети у: Ратомир Миликић, “Две британске мисије руднику Трепча: прилози за разумевање политике Велике Британије према Југославији 1944-1945. године“, *Токови историје* II/2023, 217-242. У том раду је по први пут и представљен овај извештај пуковника Бејлија, али у знатно ширем контексту и са основним тежиштем на британском приступу Трепчи.

³ Више о међуратном историјату Трепче видети у: Божица Славковић Мирић, *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929-1941*. Просвета, Принцип, Београд: 2018. 271-280.

зататке за британску тајну службу (*СИС-МИ6*). Радећи у Трепчи Бејли је доста научио о историји Србије и Југославије, савладао је језик и упознао културу и менталитет српског народа.

У Априлском рату 1941. године и нападу Трећег рајха и његових савезника на Краљевину Југославију рудник Трепча није био оштећен, а као привредно друштво од стратешког интереса за војну привреду Рајха, ускоро је добио немачку управу. За Немачку је од 1941. године упућивана прерађена руда олова и цинка, а поред тога су у мањим количинама у руднику били вађени и пирит и манганова руда.⁴

Приликом исцртавања границе Србије под немачком управом, Трепча са својим постројењима била је чинилац који је пресудно утицао да Косовска Митровица уђе у област под комесарском управом, као најјужнија тачка на простору Косова и Метохије. Немци су се за то одлучили ради боље организације допремања руде за Трећи рајх. Међутим, албански балисти су често застрашивали српски живаљ и на том подручју, као што су чинили и у другим деловима Косова и Метохије, који су се до 1943. године налазили у италијанској окупационој зони, у склопу “Велике Албаније“. Сам рудник је, као британска имовина, проглашен за “имовину непријатеља“ и формално је стављен под комесарску управу, а суштински под директну немачку контролу.⁵

Велика Британија је од краја 1941. године упутила своје војне мисије на простор окупиране Југославије, прво при Југословенској војсци у отаџбини (ЈВуО) и у штаб министра војног у Влади Краљевине Југославије, ђенерала Драгољуба Михаиловића, а од 1943. године и при партизанском покрету и штабу Јосипа Броза Тита. Прва британска мисија која се искрцала подморницом била је она коју је предводио капетан по чину, иначе и рударски инжењер из рудника Зајача, Двејн Хадсон (*D.T. Hudsson*); она се у септембру 1941. године нашла на простору Црне Горе.⁶ Ускоро ће Хадсон, после краткотрајног боравка међу припадницима партизанског покрета, доћи у штаб ђенерала Михаиловића. Њега ће ту заменити пуковник Вилијам Бејли, високи официр британске тајне службе (*СОЕ*), који је, као што смо већ навели, био добар познавалац прилика у Краљевини Југославији јер је као рударски инжењер радио у руднику Трепча. Управо је он у *СОЕ* водио и прве преговоре са совјетском страном о упућивању савезничке мисије код Михаиловића већ у лето 1941. године.⁷

⁴ У руднику је 1942. године радило нешто мање од 1500 рудара и осталих радника, као и 248 ратна заробљеника. У Топионици у Звечану, где се прерађивала руда, радило је 78% професионалних радника од раније, као и 22% радника који су ту доведени на принудни рад (нема података о тачном броју обе групе). Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, ИНИС, Београд, 2002, 293.

⁵ Д. Алексић, *Исто*, 285

⁶ Коста Николић, *Савезници и покрети отпора у Југославији 1941-1945*, Завод за уџбенике, Београд, 2009, 46-51.

⁷ Јован Ђоновић, “Моје везе с Дражом Михаиловићем са Средњег и Блиског истока и Северне Африке“, *Гласник СИКД Његош*, 1/1958, 44-45

Пуковник Бејли је у децембру 1942. године стигао код Михаиловића како би преузео вођење британске војне мисије при ЈВуО. Међутим, током лета 1943. године доћи ће до трајног нарушавања односа између до тада блиских савезника, када је Винстон Черчил (*Winston Churchill*) решио да фаворизује партизански покрет у Југославији. Када је у мају 1944. године, по наредби Лондона и Черчила, повучена британска војна мисија код ЈВуО и Михаиловића, Бејли је заједно са Хадсоном упорно излагао британском државном врху чињенице са терена, указујући да Михаиловић није био издајник и да није сарађивао ни са Немцима, ни са Италијанима.⁸ Тражио је од британских власти и од самог Черчила да се поново врати код Михаиловића и у окупирану Југославију, али му то није омогућено. Током преговора Тито-Шубашић на Вису, Бејли је са краљем Петром II Карађорђевићем чекао њихов исход на Малти.

Ускоро ће пуковник Бејли добити ново задужење у региону: након преласка Бугарске на страну савезника, почетком септембра 1944. године, упућен је у Савезничку контролну комисију у Софији, у чину пуковника, али свакако и у својству обавештајног официра СОЕ у савезничким структурама на Балкану.⁹

Ослобођење Србије кренуло је из више праваца, првенствено након повратка партизанских јединица током лета из Босне и преко Црне Горе. Избијање Црвене армије на Дунав убрзо је променило геополитичку ситуацију на Балкану, и власти две земље, чланице Тројног пакта, краљевина Румуније и Бугарске, убрзо су промениле страну у рату. Дојучерашњи савезници окренули су своје оружје на немачку војску, с тим да је, због географске позиције, Бугарима било нешто лакше. Бугарске окупационе јединице на територији некадашње Југославије убрзо ће у садејству са Црвеном армијом да помогну партизанима у ослобађању значајних југословенских територија, које су далеко превазилазиле зону коју су током рата поселе као окупатори.

Партизанске јединице су 11. октобра 1944. године заузеле Лесковац, који је претходно скоро до темеља разорен у савезничком бомбардовању. Потом су у град ушли бугарски тенкови, сада као савезници. У исто време, отпочео је здружени напад на град Ниш (8-14. октобар). На захтев Стаљина, Тито се сагласио да у Нишкој офанзиви учествују здружене снаге партизана, Црвене армије и бугарске јединице (2. армија). Партизанске јединице су нападале град са једне стране, а совјетске и бугарске, заједно, са друге, да би се на крају спојиле на једном од градских мостова на Нишави.¹⁰

⁸ Хедер Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани*, Нолит, Београд, 2009, 277

⁹ Краљевина Бугарска је у Москви потписала Споразум о примирју са владама СССР, САД и Велике Британије 28. октобра 1941. године. Њиме је установљен и рад Савезничке контролне комисије у Софији. О садржају Споразума видети више у: <https://avalon.law.yale.edu/wwii/bulgaria.asp>: Сајту приступљено 16. маја 2024. године.

¹⁰ Б. Томанић, *Исто*, 249-250

У изненадном покушају поновног уласка у Југославију Бејли је имао другачију функцију од оне коју је обављао током већег дела рата. Он је (као члан, а не као вођа, иако највиши по чину) покушао да у склопу шире савезничке делегације посети Косовску Митровицу и рудник Трепчу 2. децембра 1944. године.¹¹

Из богате и веома исцрпне архивске грађе доступне у Националном архиву Велике Британије основано се може закључити да је однос Черчила и СОЕ са британским рударским магнатом Алфредом Честером Битијем, који се налазио на челу *Трепча мајнс лимитид* знатно превазилазио уобичајени однос власти према богатом индустријалцу. Бити је често сопственим средствима финансирао поједине британске акције иза непријатељских линија, а и дозволио је несметани рад британских обавештајних структура под окриљем своје компаније. Самим тим, основана је претпоставка да је наредба за предстојећу мисију дошла како из највиших британских структура, тако и од самог Битија, односно *Трепча мајнс лимитида*.

Из Бејлијевог опширног извештаја који је означен највишим степеном тајности могу се сагледати намере и састав мисије.¹² Нема сумње да је главни циљ мисије био да се сагледа степен оштећења рудника, опреме за екстракцију руде и постројења за прераду у Трепчи и Звечану. Бејлију је тај задатак био поверен с обзиром на његове стручне компетенције и место у ланцу команде на терену.¹³

Једино што уноси извесну недоумицу јесте чињеница да су они који су Бејлију поверили тај задатак морали бити свесни да он никако није могао бити радо виђен код Тита и партизанског покрета. По свему судећи, ту лежи разлог зашто Бејли није предводио мисију, већ је то формално препуштено пуковнику Џасперу Бланту (*Jasper Blunt*), генералштабном официру и

¹¹ Косовска Митровица је претходно ослобођена 22. новембра, када су у њу ушле бугарске и партизанске јединице.

¹² Извештај је написан на 9 страна и садржи и анексе А-Е (недостаје у кошуљици списка Анекс Д) и декласификован је тек 2016. године. Поред самог извештаја, у фајлу о посети налази се и преписка између Министарства рата и Форин офиса, као и инструкције за поступање закључно са 18. јануаром 1944. године. The National Archives London (TNA), Foreign Office (FO), 371 (Yugoslavia), 48851 *Report on Attempted Visit to Treпча Mines at Kosovska Mitrovica*, decembar 1944.

¹³ Како се спремао повлачење немачких снага са простора Србије од краја лета 1944. године, тако је издата и наредба о постепеном повлачењу из рудника на територији Србије, па и оних од највећег интереса за немачку привреду, Бора и Трепче. Наређено је да се важна постројења, тамо где је то остварљиво, размонтирају и пренесу за Трећи рајх, а да се сами рудници не уништавају. Међу последњим рудницима на простору Србије у којима је обустављено ископавање била је управо Трепча, коју су Немци евакуисали 23. септембра 1944. године, али је опрема у њој остала претежно нетакнута. Д. Алексић, *исто*, 298. На такво стање указује се и у неколико каснијих британских и америчких извештаја из прве половине 1945. године.

шефу британске војне мисије у Бугарској. У истраживачкој мисији су, поред поменуте двојице пуковника, учествовали и ваздухопловни поручник РАФ Е. Самерс (*E. Summers*) и двојица британских војника; од савезника ту је још био совјетски потпуковник Ф. Комисаров, у својству официра за везу, као и петорица бугарских војних лица.¹⁴ Мисија је имала донекле тајни статус, односно, британске власти су желеле да она буде реализована тихо, ефикасно и без претеране преписке са осталим савезницима. Тиме што су обезбедили начелну сагласност совјетске стране, сматрали су да је обезбеђен и легалитет кретања по терену још у потпуности неослобођене Краљевине Југославије.

Из докумената приложених у фајлу Британског архива види се да је идеја за овакву истраживачку мисију била изнета најкасније 30. новембра 1944. године (дакле само седам дана по добијању информације о ослобађању Косовске Митровице), када је командант британске секције Комисије генерал-мајор Волтер Оксли (*W. H. Oxley*) издао наређење о упућивању пуковника Бејлија у посету Косовској Митровици.¹⁵ У наредби стоји да је пуковник Бејли „најближи доступни британски економски званичник“ и да му се наређује да посети Трепчу, рудник који је у британском власништву, са седиштем у Косовској Митровици. Ставља му се у задатак да „изврши инспекцију рудника и погона“ а да након тога сачини детаљан извештај и изнесе предлоге о могућностима скорог покретања производње у руднику како би „његови производи били стављени на располагање заједничком савезничком ратном напору“.

У наређењу се наводи да су олово и цинк хитно потребни за војну индустрију (али се упадљиво не наводи чију), као и да британска влада придаје највећи могући значај обављању тог задатка. Генерал Оксли своју наредбу проширује и захтева да се њој повинују све „локалне војне и цивилне власти, као и административно особље у руднику“, као и да се пуковнику Бејлију пружи сва могућа помоћ како за инспекцију, тако и за увид у документацију рудника током немачке управе, али и за евентуално покретање производње.¹⁶

Према извештају пуковника Бејлија, истраживачка мисија је кренула на пут из Софије у раним јутарњим часовима 2. децембра 1944. године, након добијања сагласности совјетске стране. Конвој су чинила четири војна

¹⁴ TNA FO371/48851, *Report on Attempted Visit to Trepcia Mines at Kosovska Mitrovica*, Анекс “А“ наведеног документа

¹⁵ У богатој професионалној биографији генерала Окслија, поред значајних војних дужности, попут војног команданта Малте, издваја се податак и да је био војни изасланик Велике Британије у Београду 1929-1932. Видети више: Nick Smart, *Biographical Dictionary of British Generals of the Second World War*. Pen & Sword, Barnesley, 2005.

¹⁶ TNA FO371/48851 *Report on Attempted Visit to Trepcia Mines at Kosovska Mitrovica* Анекс “Б“

возила у којима су били распоређени чланови групе, док је једно возило било војни камион са пртљагом и додатним горивом, које је обезбедила бугарска страна. Тај камион је Бејли окривио за споро кретање по путу, описавши га као возило „које пре одликује издржљивост, него брзина“ и указујући да је то један од могућих разлога за инцидент у Нишу, који је убрзо уследио.¹⁷

У Ниш су стигли нешто после поднева истог дана, 2. децембра 1944. године. На путу су сретали бугарске јединице које су се повлачиле ка Бугарској, посебно око Беле Паланке и Пирота, а наилазили су и на бугарске колоне тенкова Панцер IV и тешке артиљерије која се повлачила из Југославије ка бугарској граници.¹⁸ Пуковник Бејли сведочи и о извлачењима оклопних возила и тенкова поред пута; реч је о возилима оштећеним у недавним борбама.¹⁹ Посебно подвлачи чињеницу да све до Ниша нису наишли ни на једну једину војну колону партизанских јединица, нити их је на предратној граници неко зауставио ради провере. Како истиче, целокупно обезбеђење пута до Ниша било је под контролом бугарских снага, које су дуж руте имале неколико контролних пунктова на којима су проверили исправе и дозволу за пут чланова мисије. Бугарске јединице су престале да се уочавају тек на улазу у сам Ниш, али се ни ту још није појавила партизанска контрола. Бејли у извештају напомиње да су видели једну цивилну железничку композицију, на обновљеној прузи Пирот-Ниш.²⁰

Пошто је савезничка војна мисија каснила на свом путу, решила је да уђе у Ниш и ту остане до јутра, како би се њени чланови окрепили и сутрадан се, преко Приштине, запутили у Косовску Митровицу и Трепчу. У граду су

¹⁷ TNA FO371/48851 *Report on Attempted Visit to Trepa Mines at Kosovska Mitrovica*

¹⁸ То је у потпуности било у складу са постигнути договором између Тита, совјетске стране и Бугара. Повлачење дела бугарских јединица које нису отишле на простор Косова и Метохије, како би са партизанским јединицама ослободили и тај део Србије, отпочело је 18. септембра. Тенковске колоне и моторизоване јединице су се упутиле од града Ниша ка Бугарској. Током самих борби, као и непосредно након њих, избило је више сукоба између партизанског покрета и регуларних бугарских јединица, посебно око заробљеног ратног плена у виду наоружања и опреме. Видети више у Томанић, *Исто*, 250-251

¹⁹ То су биле борбе између дојучерашњих савезника, бугарских трупа и Немаца који су се повлачили из Ниша. Интересантно је да су бугарски тенкови учествовали на обе стране у сукобу, јер се у Нишу налазила немачка школа за обуку бугарских тенкиста, тако да су град Ниш Немци бранили и бугарском ратном техником. Видети више: Bojan Dimitrijević, *Modernizacija i intervencija, Jugoslovenske oklopne jedinice 1945-2006*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2010, 14-36, као и: Kaloyan Maytev., *The armoured Forces of the Bulgarian Army 1936-1945*, Helion, Warwick, 2015, 353-370.

²⁰ Ово је важно сведочење о стварној ситуацији на терену, јер је према договору тај простор већ морао да буде поседнут партизанским/југословенским јединицама, а то није био.

остварили сусрете са партизанским официрима са службом у Нишу, којима су показали исправе (посебно оне добијене од Црвене армије) и обавестили их о планираном циљу путовања. Тада је договорено да се мисији придружи још један партизански официр, који би служио као водич и истовремено представљао пратњу. Ускоро су на позив градске управе Ниша посетили и (привремено) седиште града, где су били смештени за ту ноћ. Притом су се двојица британских официра одвојила од групе, како би сагледали размере штете од недавног савезничког бомбардовања железничке станице и како би опсервирани град, свакако у склопу обавештајног деловања.²¹

У 16 часова је у просторију где су били смештени официри ушао политички комесар 13. корпуса НОП Василије Смајевић.²² Његово име се у извештају наводи као *Vasilije Zmajevitch of Vranje*. Он је, како стоји у извештају, веома „арогантним тоном“ напао савезничку војну посматрачку мисију и ушао у вербални сукоб са пуковником Бејлијем, који је у том тренутку био највиши по чину међу свим официрима присутним у просторији.

Након што су га савезнички официри информисали о разлозима посете и плану да оду у Трепчу и Косовску Митровицу и након дискусије са свим присутним члановима савезничке мисије, укључујући и потпуковника Црвене армије Ф. Комисарова, који је подржао аргументе пуковника Бејлија, Смајевић је саопштио савезничким официрима да су њихове

²¹ Ниш су током Другог светског рата неколико пута бомбардовали Немци 1941. године и више десетина пута англоамерички савезници, тако да је по броју бомбардовања свакако предњачио међу градовима у Србији. Посебно је тешко била гађана железничка инфраструктура у граду, укључујући железничку станицу и ремонтне заводе. Последње бомбардовање (опет савезничко) извршено је 18. октобра 1944. године и то четири дана након ослобођења града од Немаца. Видети више: <https://niskevesti.rs/oziljci-rata-slike-nisa-nakon-oslobodjenja-1944-godine/> Страница приступљено 28. марта 2024. године

²² Василије Смајевић (1913-1973) био је предратни члан КПЈ, у чије је редове ступио као студент права у Београду. Био је један од комунистичких првака у подизању устанка на југу Србије 1941. године и након његовог слома, остао је у малобројним партизанским одредима у том делу Србије. Био је политички комесар Топличког партизанског одреда, а затим учествовао у штабовима неколико других мањих партизанских јединица на Југу Србије. Приликом продора партизанских снага у Србију и преласка дела јединица ЈВуО на југ у лето 1944. године, постаје политички комесар новоформираног 13. корпуса НОП. Након рата завршио је високе војне школе и обављао је штабне дужности до пензионисања 1953. године у чину генерал мајора ЈНА. Након тога је биран за посланика у више сазива републичке и савезне Скупштине, а био је посебно активан у ЦК СКС и СУБНОР-у, чији је био и потпредседник. Смајевић је потписник акта о оснивању Института за савремену историју у Београду. Носилац је неколико веома високих, претежно војних одликовања у СФРЈ.

исправе неадекватне и да је том посетом тешко повређен суверенитет „Нове Југославије“.²³ Није одговорио на аргументе саговорника да су они савезничка мисија у Бугарској, чије се јединице боре на територији Србије уз партизанске јединице, управо у зони деловања на Косову и Метохији (ослобођено 22. новембра) и простору Рашке (Нови Пазар је ослобођен 30. новембра у садејству партизанских и бугарских јединица).²⁴

Комесар Смајевић је одсечно саопштио да се партизанске јединице једине боре на територији Србије, што је изазвало протест совјетског официра, те да је једина легитимна власт у Србији партизанска, да би потом наредио целокупној савезничкој делегацији, под претњом затвора, да хитно, без одлагања, напусти територију Југославије.²⁵ Такође, саопштио им је да не смеју да се заустављају нигде до преласка границе са Бугарском и нагласио да им се посебно забрањује „контакт са цивилним становништвом“. Смајевић им није допустио да телефонски комуницирају ни са Београдом и тамошњом британском мисијом у Југославији, нити са Савезничком контролном комисијом у Софији. То је објаснио „преоптерећеношћу телефонских и телеграфских линија“.

Политички комесар Смајевић је подвукао да ниједан савезнички официр не сме више да ступи на тло ослобођене Југославије без претходне сагласности нових власти у Београду, понављајући да је и тада најстроже забрањено контактирање са локалним становништвом и кретање без партизанске пратње. То је изазвало доста оштру расправу између Смајевића и пуковника Бејлија, који је узвратио да „ако већ администрација маршала Тита придаје толико велики значај прописној процедури која се примењује

²³ Тако у изворнику. Карактеристично је да није коришћено ниједно од два имена Југославије која су била званично или полузванично међународно прихваћена: Краљевина Југославија или Демократска Федеративна Југославија (назив који је усвојен на другом заседању АВНОЈ-а 1943. године), а који су користили у интерној употреби нове, комунистичке власти). Видети више: Љубодраг Димић, *Историја српске државности, књига 3: Србија у Југославији*, САНУ/Беседа, Нови Сад, 2001, 283 и даље.

²⁴ Иначе, у *Хронологији ослободилачке борбе народа Југославије 1941—1945*. наводи се да је сам рудник Трепчу код Звечана заузела партизанска 10. Српска бригада 22. дивизије, и да га је неоштећеног ослободила од јединица 999. немачког пука. У ослобођењу Косовске Митровице је учествовала бугарска Тенковска бригада, а уз њу и јединице партизанске 12. Српске бригаде. *Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941—1945*. Војно-историјски институт, Београд, 1964, 1019-1020.

²⁵ Тврдња да се партизанске јединице једине боре на територији Србије била је сасвим претерана и ни на који начин није одговарала чињеничном стању на терену, јер су јединице Црвене армије управо добиле Батинску битку на Дунаву (11-18. новембар) заједно са партизанским снагама и бугарским и румунским јединицама, а бугарске јединице су учествовале и у ослобођењу Хрватске маја 1945. године.

између суверених држава, онда је време да прихвати одговарајућу британску дипломатску мисију у Београду“.²⁶

Додатном продубљивању тензија допринео је повратак двојице британских официра из обиласка града (пуковник Блант и поручник Самерс), јер су они током обиласка града комуницирали са локалним становништвом, па им је у тим контактима у руке дато једно писмо на енглеском језику насловљено на британске савезнике. Писмо им је предала неименована жена и оно је садржало апел за помоћ за “две стотине лојалних југословенских официра и њихових породица“. Писмо није било потписано нити је у њему било наведено име примаоца, али је тон био такав да је очигледно био уперен против нових, комунистичких власти.

Вест о примању таквог писма додатно је погоршала ситуацију за савезничку посматрачку мисију, па су њени чланови морали да предају писмо комесару Смајевићу који је на томе категорички инсистирао. Он се са своје стране обавезао да ће им доставити своју одлуку о протеривању савезничке мисије у писменој форми, што је и учинио око 17 часова.

У писменој наредби о протеривању наведено је да „господа: пуковник Блант (Британац), пуковник Бејли (Британац), поручник Самерс (Р.А.Ф.), совјетски потпуковник Комисаров - Фјодор Михајлович - два британска возача и три бугарска војника не поседују одобрење државних власти ДФЈ за улазак у земљу и посету Косовској Митровици, нити имају дозволу за инспекцију рудника Трепча“, те морају без одлагања да напусте Југославију. Вреди напоменути да наредбу није потписао сам Смајевић, већ двојица његових помоћника, од којих се у име команданта града Ниша потписао Драгослав Петровић – Горски,²⁷ предратни коњички потпоручник који се 1941. придружио партизанима а 1953. године је проглашен народним херојем.

Горски је у непосредном разговору са члановима савезничке мисије и Бејлијем покушао да ублажи Смајевићев оштар тон, напомињући да

²⁶ Овде је Бејли алудирао на одуговлачење нових власти у Београду да дозволе поновно отварање британске амбасаде у Београду и одлагање доласка амбасадора Ралфа Стивенсона који је од 1943. године био акредитован код Владе Краљевине Југославије у емиграцији.

²⁷ Драгослав Петровић Горски (1919-1996) био је предратни официр Краљевине Југославије који је пришао партизанском покрету 1941. године и био је од 1942. године командант више партизанских одреда на југу Србије. Након ослобођења Ниша постаје његов командант, да би ускоро отишао за заменика команданта Београда. Био је начелник Војногеографског института и Катедре географије на Војној академији. Пензионисан је 1979. године као помоћник начелника Генералштаба ЈНА, у чину генерал-пуковника. Носилац је неколико највиших војних одликовања СФРЈ. Petar Kačavenda, Dušan. Živković, ur. *Narodni heroji Jugoslavije II*, Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Pobjeda, Beograd, Podgorica, 1982. 95.

„они нису хтели да буду неучтиви према Британцима или Русима, али је реч о високим принципима и питању које дубоко погађа суверенитет и неповредивост југословенске државе, па су стога били приморани да од овог инцидента направе пример за углед“. Занимљиво је Бејлијево запажање да комесар није ометао свог подређеног док је износио то објашњење, „али ничим није ни показао да је сагласан са оним што је изговорено“.

Совјетски потпуковник је био затечен самим поступком Смајевића и у потпуности је подржао Бејлијеву аргументацију о сврси мисије која је путовала унутар подручја бугарског деловања у сарадњи са партизанским јединицама. Оценио је понашање Смајевића као „непријатељско, што се никако не може толерисати од једног савезника“. Потпуковник Комисаров је у расправи са Смајевићем посебно истицао да партизанских снага уопште нема на потезу од предратне границе до Ниша, и притом је тражио од партизанског комесара да прецизно објасни где се та граница и налази (мислећи вероватно на линију разграничења војних и административних јединица у том тренутку).

Савезничка војна мисија је након уручења писмене наредбе одмах напустила Ниш и вратила се у Софију. Није јој додељена партизанска пратња до границе. У извештају, пуковник Бејли посебно наглашава да опет до југословенске границе нису видели ни једног јединог партизанског војника, а да су бугарске трупе обезбеђивале целокупну трасу пута, са обе стране предратне границе.

Пуковник Бејли је оценио да је наредба о њиховом протеривању дошла са „неког много вишег места“ у Београду, што објашњава оштар и непоколебљив став Смајевића, као и забрану да телефонском везом контактирају Београд. Тиме се такође може образложити и невероватна ефикасност у погледу хитне израде писменог решења. Бејли је био чврсто уверен да потпуковник Комисаров није ни на какав начин био укључен у протеривање мисије из Ниша, али је оставио могућност да су совјетски представници у Савезничкој контролној комисији ипак благовремено упозорили југословенску страну о намери да се посети рудник Трепча. Бејли је оценио да је разлог забране била “жеља да се спречи да се било који непристрасни савезнички официр креће по Југославији и објективно извести о унутрашњим условима у тој земљи.“ Исто тако је истакао да је Косовска Митровица тек одскора под контролом нових југословенских власти, те да оне у том подручју “још спроводе локална прилагођавања како би обезбедиле учвршћивање сопствених позиција“.²⁸

²⁸ Показало се да је та процена била веома реална, пошто су управо у том тренутку спроведене ликвидације политичких и класних неистомишљеника у Косовској Митровици, где је по налогу партизанских власти ликвидиран већи број лица (186) а од којих је један број током рата радило у руднику Трепча или су та лица била за њега на неки начин везана. Видети више: *Државни архив Србије (ДАС), Фонд БИА.*

Вредан историјски доказ јесу и опште информације о стању духа у ослобођеном Нишу, забележене током краткотрајне и силом прекинуте савезничке посете. Из контаката са многобројним цивилима са којима су имали прилике да се сретну у Нишу британски официри су, како наводи Бејли у извештају, закључили да те локалне цивиле највише занима питање када ће остале савезничке снаге доћи на територију Србије. Ту једнодушно изражену стрепњу и ишчекивање Бејли је оценио као жељу да се очувају „локална демократска права и интереси“, а сам је додао и да би то послужило као противтежа руском утицају, иако није уочено значајније присуство трупа Црвене армије на том подручју.

Наводи се да је сеоско становништво у околини града деловало здраво, ухрањено и задовољно (ослобођењем), као и да су сви били „најпријатељскије настројени“ према савезницима, укључујући при томе и контакте са обичним партизанским борцима. Неки од цивила били су наоружани пушкама, а неки од њих су били мобилисани за физичке радове у околини и у Нишу. Поред њих су били присутни и политички комесари разних мањих партизанских формација.

Ниш је био знатно девастиран приликом савезничких бомбардовања, посебно део града око железничке станице, што су поједини британски официри отишли посебно да документују. Такође су у извештају навели податак да је прва железничка линија која је обновљена у Нишу, повезивала Београд-Ниш и Пирот и да је успостављена 28. новембра 1944. године. Исто тако, указали су да је стање путне инфраструктуре од бугарске границе до Ниша у добром стању, али није било ни једног југословенског војника, нити војног транспорта, док бугарски војни транспорти (укључујући и покрете тенковских колона) се несметано одвија, али искључиво према истоку.

У самом Нишу није примећен нити један бугарски или совјетски официр или војник, осим евентуално појединаца који су обављали послове координације са партизанима. Бејли наводи да је уочено извесно непријатељство међу локалним житељима и партизанима према Бугарима, иако су управо они били задужени, на основу договора са Титом, да „организују испоруке из Бугарске за Југославију прехранбених артикала и одеће за помоћ цивилном становништву Србије на име ратне одштете.“ Такође је указао да Бугари обезбеђују локомотиве, теретне вагоне и камионе за дистрибуцију те робе.²⁹

У извештају се даје и опис нових партизанских униформи код којих доминира италијански стил, уз оцену да су квалитетније од униформи

Списак стрељаних лица Косовска Митровица /преко архиве „Државне комисија за тајне гробнице убијених од септембра 1944“/. Исто тако: <http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/#00> Сајту приступљено 26. марта 2024. године.

²⁹ TNA, FO, 371, 48851 *Report, Anex E*

предратних југословенских официра и напомену да само нижи партизански чиновници носе британске униформе. Видели су и доста жена у униформама. Посебно се у извештају наглашава ново војно ословљавање са „друже“. Такође даје веома детаљан опис ознака чиновника у партизанској војсци.

Извештај упућује и на почетак политичке индоктринације у ослобођеном Нишу, што се огледало у пропаганди кроз обавештења, плакате, објаве и слично. Сав тај материјал је изразито левичарски обојен и у њему се величају само партизански покрет и СССР, а нема ни помена о осталим савезницима. Такође, у граду није могуће користити цивилни поштански саобраћај, док војни несметано функционише. У граду су видели мноштво застава са црвеним петокракама, али Бејли посебно наглашава да су у питању српске, а не југословенске заставе (са црвено/плаво/белим распоредом боја).

Као посебан део извештаја наводи се напомена пуковника Бејлија да га представници партизанских власти вероватно нису препознали, те да то није могло да се узме као разлог за протеривање мисије из Ниша.

Након повратка у Софију, Бејли је поднео детаљан извештај у коме је предложио и какав би одговор требало упутити као реакцију југословенским властима (недостајући Анекс Д), али до те реакције није дошло, што додатно имплицира да је британска страна желела да се не подиже велика бука око ове, у много чему тајне мисије. У доступној преписци између британског Министарства рата и Форин офиса, која носи датум од 6. јануара 1945. године, видимо да војска захтева да се о инциденту обавести британски бригадир Маклин у Београду како би од југословенских власти затражио извињење зато што британским стручњацима није био дозвољен приступ руднику Трепча. Форин офис је, међутим, одбио да се тражи извињење од Тита по том основу, истичући да је британска делегација opak морала да пре поласка до рудника Трепча тражи југословенску сагласност, те да није ни требало да буде упућена без такве дозволе из Београда. Једино у чему се Форин офис сложио са предлогом војске јесте да о том догађају треба обавестити Фицроја Маклина. Тај допис је потписао сер Ајвор Пинк (*Ivor Pink*) (1919-1966), потоњи британски амбасадор у Мађарској.³⁰

Уместо закључка

И током окупације, и непосредно после ње, Велика Британија је настојала да сачува и очува своје економске и политичке интересе у Југославији. Томе у прилог иде и чињеница да је рудник Трепча избегао озбиљнија савезничка бомбардовања, каква су задесила Лесковац или Ниш у завршници рата (а да ни изблиза нису имали такав привредни значај какав је имала Трепча). Британске обавештајне структуре, не чекајући окончање ратних

³⁰ TNA, FO, 371, 48851 Letter R699/104/92

дешавања на простору Србије и Југославије, послале су посматрачку мисију у тек ослобођену Трепчу, не нашавши за сходно да о њеном раду и циљу унапред обавесте и земљу домаћина. Посебну тежину целом случају даје учешће совјетских представника, те је мисија заправо имала покриће у циљу обиласка бугарских трупа и подручја где су се оне бориле – Косовске Митровице. Стицајем околности, чланови посматрачке мисије су непланирано завршили у Нишу, где су се пријавили партизанским властима. Оне су их испрва веома срдечно прихватиле, да би их онда након консултација са неком знатно вишом инстанцом (вероватно са Титом или можда неким из његовог најближег окружења, због линије и начина деловања) политички комесар Василије Смајевић без устезања протерао, запретивши им хапшењем. Тиме је мисија окончана, не испунивши задатке који су јој били поверени. Њен суштински вођа, пуковник Бејли, ипак је оставио вредне податке о току мисије, а посебно о стању у Нишу, кратко време по ослобођењу града.

Необјављени извори:

Državni arhiv Srbije (DAS), Fond BIA
The National Archives London (TNA), Foreign Office (FO), 371 (Yugoslavia)

Литература:

Алексић, Драган, *Привреда Србије у Другом светском рату*, ИНИС, Београд, 2002.

Димић, Љубодраг, *Историја српске државности, књига 3: Србија у Југославији*, САНУ/Беседа, Нови Сад, 2001.

Dimitrijević, Војан. *Modernizacija i intervencija, Jugoslovenske oklopne jedinice 1945-2006*, Institut za savremnu istoriju, Beograd, 2010.

Ђоновић, Јован “Моје везе с Дражом Михаиловићем са Средњег и Блиског истока и Африке“, Гласник СИКД Његош, 1/1958, str.41-65

Каћавенда, Петар; Џивковић, Душан. ur. *Narodni heroji Jugoslavije II*; Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Pobjeda, Beograd, Podgorica, 1982.

Maytev, Kaloyan. *The Armoured Forces of the Bulgarian Army 1936-1945* Helion, Warwick, 2015

Николић, Коста, *Савезници и покрети отпора у Југославији 1941-1945*, Завод за уџбенике, Београд, 2009.

Миликић, Ратомир. “Две британске мисије руднику Трепча: прилози за разумевање политике Велике Британије према Југославији 1944-1945. године“, Токови историје II/2023, 217-242.

Pavlović, Momčilo. “Očevidac građanskog rata“ *Istorija 20. veka* 1/2007, str.167-184

Славковић Мирић, Божица. *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохију 1929-1941*. Просвета, Принцип, Београд, 2018

Smart, Nick. *Biographical Dictionary of British Generals of the Second World War*. Pen & Sword, Barnesley, 2005.

Томанић, Борис. *Преокрет: Југославија и Бугарска у завршној фази Другог светског рата*, ИСИ, Катена Мунди, Београд, 2023.

Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945. Vojno-istorijski institut, Beograd, 1964.

Вилијамс, Хедер, Падобранци, патриоти и партизани, Нолит, Београд, 2009.

Интернет извори:

<https://niskevesti.rs/oziljci-rata-slike-nisa-nakon-oslobodjenja-1944-godine/>

<http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/#00>

Summary

Ratomir Milikić, Miomir Gatalović

BAILEY'S LAST STAY AMONG THE SERBS – VISIT TO NIŠ IN DECEMBER 1944, AND ITS CONSEQUENCES

The paper reveals an attempt by a British mission to visit a part of the Serbian territory in December 1944. The fundamental purpose of the mission was to evaluate the situation in the wake of military operations in the *Trepča* mining complex in Kosovo and Metohija, with British interests in mind. Up until the 1941 April War, Britain's *Trepča Mines Ltd.* held a majority stake in the *Trepča* lead and zinc mine.

The observation operation was guided by Colonel William Bailey, head of the economic department of the British Mission in Sofia. Bailey, who as a prominent member of the British secret service SOE (Special Operations Executive) spent most of the war (1942-1944) leading or advising the British military mission to the Yugoslav Army in the Homeland (JVuO), was stationed with General Dragoljub Mihailović. Before the war, Bailey had worked as a mining engineer at *Trepča*.

An extensive report on this mission, which was a joint British-Soviet effort classified as top secret, sheds new light not only on the situation in Niš and its surroundings in the days following the liberation in 1944, but also on the

conduct of high-ranking Partisan officers. The mission actually ended before it began: a Partisan commissioner, Vasilije Smajević, following orders from the “highest authorities,” commanded the Allies to leave the Serbian territory without delay, threatening with arrest.

The documents used in this paper are stored by the National Archives of the United Kingdom (TNA) in London.

Keywords: Trepča, William Bailey, Josip Broz Tito, Niš, Yugoslavia, Kosovo and Metohija